

**MTA Law Working Papers
2021/4**

**A kortárs technológia-fejlődés és innováció
viszonya a honvédelmi szabályozással**

Farkas Ádám

ISSN 2064-4515

http://jog.tk.mta.hu/mta_lwp

Társadalomtudományi Kutatóközpont – MTA Kiválósági Kutatóhely

Eötvös Loránd Kutatási Hálózat

Centre for Social Sciences – MTA Centre of Excellence

Eötvös Loránd Research Network

Farkas Ádám¹

A KORTÁRS TECHNOLÓGIA-FEJLŐDÉS ÉS INNOVÁCIÓ VISZONYA A HONVÉDELMI SZABÁLYOZÁSSAL²

1. Alapvetés: a honvédelmi képességek és szabályozás a fejlődés erőterében

A 21. század innovációja rendkívüli tempóban alakítja át a mindennapokat, a gazdaságot, a politikát és vele értelemszerűen a biztonságot és annak fenntartását, megővését is. E hatástérből a honvédelem, sőt még tágabban az állam védelmi és biztonsági rendszere sem kivétel, sőt. A honvédelem viszonylatában azonban az erős tradicionalitás ethosza keveredik az előzmény-kötöttséggel a szabályozás terén. Ez alatt azt kell érteni, hogy a honvédelmi szabályozás megújulási képessége kevésbé látványos és dinamikus az egyes történelmi korszakhatárok között, mint más területeké. Ez részint abból a tényből fakad, hogy a honvédelem rendszere az állam kényszerapparátusának része és így politikailag minden időszakban szenzitív kérdés annak fejlesztése, megújítása. Másik oldalról azonban látni kell, hogy a honvédelem egy piaci alapon nem szervezhető közszolgáltatás, amelynek ellátása az államon belül is egyedi szervezeti keretben jelenik meg, így – a nagyhatalmi szerepkör nélküli államok esetében – annak speciális tudással és egyben információmonopóliummal párosuló belső rendszereiben a piaci közeg, de esetenként még a tágabb, civil közigazgatás intellektuális versenykényszere is kevésbé érvényesül. Ez a sajátosság egyes történelmi szituációkban értelemszerűen előny is lehet, hiszen kiszámítható, begyakorolható működést és rendszerszinten egységesülő gondolkodást alapozhat meg. A történelmi és/vagy biztonsági helyzetkép dinamikus változása során azonban ez a fajta megközelítés hátránnyá válhat, ha az intellektuális versenykényszer hiányára az innovativitás csökkenésével járó rutin-működés alakul ki és emiatt a szükséges szakmai, tudományos tartalékok és innovációs képességek nem kerültek kialakításra, illetve fenntartásra. A 2010-es évek második fele óta pedig biztosan állíthatjuk, hogy egy dinamikusan változó helyzetbe kerültünk, amelyre újszerű válaszokat kell adni.

A kibertér és tágabban a diszruptív technológiák, az autonóm fegyverrendszerek, a mesterséges intelligenciára épülő művelet- és információ elemzés mind-mind egyre bevettebb fogalmak, melyek jelentős mértékben alakítják a honvédelmi feladatellátást, de természetesen a biztonságsvavatolás összes többi területét a hatósági feladatoktól a rendészeti funkciókon át a nemzetbiztonsági tevékenységekig. Egyértelmű tehát, hogy az az időszak, amelyet jelenleg átélünk egy olyan történelmi szituáció, melyben a környezet jelentősen változik és ezért megkerülhetetlenné teszi az állami reagálás, így a honvédelem korszerűsítését is, a képességeken túl a rendszerszemlélet, a más állami szférákhoz való kapcsolódás, a működés és ezek jogállami kereteként a szabályozás terén is.

Kettős tehát a szorítás, amivel a honvédelem rendszerének – és általában az állam védelmi és biztonsági funkcióinak – szembe kell néznie, hiszen a technikai, képességfókuszú megújulás mellett szükséges egy személetembéli, működési, szabályozási reform is (ezek

¹ Dr. Farkas Ádám PhD szerezte a Nemzeti Közszerológiai Egyetem Hadtudományi és Honvédtisztképző Kar Honvédelmi Jogi és Igazgatási Tanszékének tudományos munkatársa.

² Jelen tanulmány a „*Mozaikok a honvédelem szabályozása előtt álló 21. századi kihívások köréből*” internetes konferencián, a Nemzeti Közszerológiai Egyetem Hadtudományi és Honvédtisztképző Kar szervezésében 2020. szeptember 17-én közzétett előadás szerkesztett és bővített változata. A tanulmány elkészülte során elfogadásra került Magyarország Alaptörvényének kilencedik módosítása, az ebből következő honvédelmi szabályozási igények kérdésére azonban a szerző tudatosan nem tért ki, mivel azok terjedelme, továbbá a más védelmi és biztonsági funkciókhoz való sokrétű kapcsolódásai miatt önálló kutatásokat igényelnek, miközben nem csak technológiai és innovációs kérdések miatti újításokra épülnek.

kapcsán lásd: Korom 2020, Kádár 2020, Porkoláb 2019). Ennek szabályozási vertikumában pedig át kell gondolni, hogy a honvédelem jogának ágazati keretei milyen mértékben építenek az 1990-es évek során kialakított szabályozásra, az pedig milyen mértékben jelentett tartalmi újítást – a jogállami elvek szerinti átvezetésen túl funkcionális értelemben is – a rendszerváltozás előtti törvényi keretekhez képest. Ha ugyanis szabályozásunkat inkább az esetről-esetre, tapasztalatról-tapasztalatra reagáló részleges korrekciók és egyfajta előzmény-kötöttség jellemzi inkább (lásd: Till 2017, Farkas 2020a), akkor egy olyan rendszerszintű reformra van szükség, amely egyszerre képes szintetizálni a szakmai és képességfejlesztési igényeket, a nemzetközi hatásokat, a kormányzati célokhöz szükséges megoldásokat, de az állam- és jogfejlődés újításait, újítási igényeit is. Ez a fajta szorítás tehát az 1990-es évek szemléletmódjának apró korrekciójával, de még a 2000-es évek elején kialakított személeti dogmák új jelenségekre vetítésével sem kezelhető konstruktívan.

A technológiai környezet forradalmi változása ugyanis a társadalom működését, egyéni és csoport szintű pszichológiáját, gondolkodás- és munkamódszereit is átformálja. Ebből egyértelműen következik, hogy az emberi eredetű kihívások és fenyegetések szemlélete, módszerei és dinamikája is jelentősen változik. Az állam védelmi és biztonsági rendszerének pedig az alapvető rendeltetése ezek megelőzése, elhárítása, megfelelő módon történő reagálása az egyéni és össztársadalmi jogérvényesülés fenntartása, ezáltal pedig a rend, a biztonság, a jólét és a gazdasági fejlődés lehetőségének, alapjainak biztosítása érdekében. Magától értetődő, hogy ha a megelőzésre és reagálásra hivatott állami rendszerek gondolkodása, rendszerszerű működése és dinamikája – az eszközökön túl – nem tudja felvenni a megújulás és innováció ütemét, akkor hátrányba kerül a kihívásokkal szemben. Ez pedig együtt jár a biztonság szintjének szükségképpen mérséklődésével.

Ezek az újdonságok pedig nem hogy alakítják, hanem egyenesen kikényszerítik a védelem és biztonság garantálására kialakított eljárások, szervezetek, szabályok megújítását, hiszen e fejlődés előnyeit a rendezett és békés együttéléssel ellenérdekelte szereplők is használják, sőt saját hatékonyságuk növelése – azaz a mi biztonságunk aláásásának fokozása – érdekében a különféle újszerű eszközök fejlesztésére, eredményesebb kiaknázására fokozott figyelmet fordítanak. Az elmúlt egy-másfél évtized pedig újabb jelentős változásokat hozott, illetve alapozott meg a technológia és vele a kommunikáció, a termelés, a társadalmi és gazdasági folyamatok, illetve a geopolitikai törekvések terén, amelyeket a honvédelem viszonylatában önmagában a hadtudomány, vagy szabályozási oldalról a honvédelmi jog belső logikája és információs-parkja nem tud kellő komplexitással elemezni a többi tudomány- és szakterület nélkül. Ennek kiértékeléséhez persze át kell tekinteni az elmúlt évtized változásait³, majd tovább haladva a kihívásokhoz, az előttünk álló új feladatokhoz szükséges újításokra és mindennek érdekében az elért eredmények kritikai elemzésére is nyitottnak kell lenni⁴. Ez utóbbiak ugyanis megalapozzák a multidiszciplinaritás, az innovativitás és végső soron egy új gondolatiság kiteljesítésének lehetőségét a védelem és biztonság, ennek részeként pedig a honvédelem területén is. A korszerű képességek és eszközök kiaknázáshoz ugyanis korszerű gondolkodás, sőt a jövőbeni fejlődésre kész működési, szakértői, kutatási háttérkapacitások is kellenek, amelyeknek a szabályozás terén is jelen kell lennie. Jogállami keretek között ugyanis az állami képességek alkalmazásának kereteit a jog adja meg és ha e keretek időszakos – de rendszerszintű – reformok, majd szükséges mértékű korrekciók nélkül már kevésbé alkalmazkodnak a kezelendő környezethez, akkor az végső soron vagy a jogállamiság és vele a társadalmi bizalom, vagy a rendelkezésre álló képességek alkalmazási hatékonyságának csorbulásával fenyeget. Erre a védelem és

³ Vö.: „*Vezetői gondolatok a honvédelmi jog és igazgatás elmúlt évtizedéről*” internetes konferencia, Nemzeti Közszerológiai Egyetem Hadtudományi és Honvédtisztképző Kar, 2020. november 30.

⁴ Vö.: „*Mozaikok a honvédelem szabályozása előtt álló 21. századi kihívások köréből*” internetes konferencia, Nemzeti Közszerológiai Egyetem Hadtudományi és Honvédtisztképző Kar, 2020. szeptember 17.

biztonság-szavatolás terén az elmúlt két évtized terrortámadásai és az utólag adott – amerikai, angol, francia – állami reakciók adtak intő példákat a nagyhatalmi térben.

Ezekből tanulva tehát fontos, hogy a Magyarországon zajló fejlesztések a szabályozásra is kiterjedjenek és abban az elért eredmények üdvözlése mellett a megújulást sürgető szegmensek azonosítása is megfelelő arányban jelenjen meg, igazodva a gondolkodás terén a körülöttünk lévő környezet dinamikájához, jelenségeihez és innovációs igényeihez. Jelen tanulmány ehhez kíván hozzájárulni a technika-fejlődéssel járó egyes szabályozási lépések áttekintése és ezek alapján a további irányok azonosítása terén.

2. A szabályozás szerepe a fejlődéshez való alkalmazkodásban

Felvethető persze a kérdés, hogy a védelmi és biztonsági, ezen belül pedig a honvédelmi képességek és rendszerek fejlesztése, korszerűsítése tekintetében valóban ennyire fontos-e a szabályozás vagy inkább „jogászkodásról” van szó?

E tekintetben azt az előzetes választ kell adnunk, hogy a szabályozás jelentős súlyt képvisel a hatékony működésben és honvédelemben, sőt talán jelentősebbet, mint amit a védelmi és biztonsági tevékenységek vonatkozásában hajlamosak lennének előzetesen megbecsülni. Ezt alátámasztandó három érvcsoportra célszerű felhívni a figyelmet a következőkben, méghozzá jelen esetben nem az állam és jog rendszereinek logikájához, hanem inkább a (hon)védelmi hatékonysághoz jobban illeszkedő sorrendben.

Ad.1.) Minden jól strukturált és felkészült védelmi szervezet számára alapvető fontosságú a szabályozottság, hiszen előre meghatározott protokollok nélkül nincs hierarchia, nincs parancsuralmi rendszer, vagyis nem építhető fel a vezetés és irányítás rendszere. Megfelelő szabályozás nélkül nem tervezhető a konkrét feladatellátás, hiszen a feladatrendszer megfelelő strukturálása, majd meghatározása és számonkérése is szabályozáson alapul. Végző soron pedig a hatékony szabályozás nélkül az erők felkészítése sem realizálható, hiszen annak előfeltétele a megfelelően meghatározott és adott esetekben követendő működési rend, ami végző, megismerhető és megkövetelhető formáját – a szóban forgó rendszerek összetettsége folytán – csak a szabályozásban tudja felölni. Úgy is mondhatjuk tehát, hogy jó és hatékony védelmi rendszer és ezen belül jó és hatékony haderő csak a jól és korszerűen szabályozott védelmi rendszer és haderő lehet.

Ez a törvényszerűség azonban nem jogi eredetű, hiszen a haderők szabályozása a modern értelemben vett jogi szabályozást megelőzte és egészen a polgári (jog)államiság kibontakozásig jellemzően a törvényi szabályozási szint alatt teljesedett ki. A szabályozás fontossága, fundamentális jelentősége a védelem szervezésének természetéből fakad. Ezt jól tükrözi az is, hogy a hadtudomány – vagyis a haderő és ma már a honvédelem szervezésének, felkészítésének, végül pedig vezetésének és irányításának elvi, rendszertani magasságait összefoglaló tudományterület – egyik sarokpontját a hadtörténelem (lásd: Markó 1994, Hermann 2017, Hermann 2020, Hermann 2015, Hermann 2018), annak részeként pedig a hadseregek és védelmi rendszerek szervezésének és szabályozásának, irányításának elemzése adja, amire különösen a kimagasló elvi összegzések, vagyis a törvényszerűséget adó gondolkodók munkásságának elemzése terén a hadelmélet és a témához kapcsolódó társtudományos elemzések sora (példaként lásd: Szendy 2017, Forgács 2017, Forgács 2020, Bellamy 2016, Spitzer 2019) is építkezik.

A szabályozás fundamentális szerepe a honvédelem viszonylatában tehát magából a honvédelem szervezettség-igényéből, azaz belső természetéből fakad és mint ilyen megkerülhetetlen, ha a cél a hatékony honvédelem kialakítása és működtetése. E tekintetben tehát az, hogy a 17-19. századi Európában a védelmi rendszerek és hadseregek fejlesztésének

egyik fő lenyomatát a szabályozás is adja a katonai rendtartásokkal, nem elsősorban az állam és a szabályozás fejlődéséből, hanem a hadseregszervezés és az ezt segítő tudományok hagyományaiból következett. Innen nézve tehát az, hogy a polgári (jog)állam kialakulásával a haderők és a honvédelem szabályozása is egyre jelentősebb jogi kereteket, törvényi megalapozást kapott az egyik oldalról nem újszerű jelenség, másik oldalról pedig – optimális jogalkotás és ezt támogató jogi szakmai apparátus mellett – nem azt jelenti, hogy a jog megszorította volna a szabályozással a védelmi rendszereket, hanem azt, hogy a haderőszervezés természetes szabályozási-igénye a jogállamisággal szintézisre lépve alkotott megfelelő szintű szabályokat. Ennek hazánkban kiváló példáját adta a 19-20. század fordulóján végbemenő, több lépcsős honvédelem szabályozási fejlesztési folyamat (vö.: Farkas 2019a, Farkas 2018a), melynek eszmei örökségéhez ildomos volna mind jogi szakmai, mind katona szakmai értelemben visszanyúlni és felzárkózni.

Ad.2.) Másrészt a világ változásait és fejlődését követő védelmi szabályozás a jogállamiság oldaláról megközelítve is kulcsfontosságú, hiszen az állam szervei és különösen erőszakszervei tekintetében nem a „mindent szabad, amit nem tilos” elve érvényesül (lásd: Patyi 2015), hanem a törvényekben meghatározott felhatalmazásokhoz igazodó működés – azaz a (hon)védelmi alkotmányosság (lásd: Farkas – Patyi 2018, Farkas – Till 2016, Farkas 2018b) – követelménye. Ezen nyugszik egyik oldalról az állam önkorlátozása. Fontos azonban látni, hogy ez másik oldalról a védelmi és biztonsági szervek szabályok közötti, kiszámítható, hatékony, tervezhető és ezekből adódóan a civil szféra által el is várható működésére építve a rend, a stabilitás és ezek által az egyéni jogok érvényesíthetősége, illetve a társadalmi szintű fejlődés, továbbá a gazdasági gyarapodás fundamentuma is. A szabályozottság – különösen a jól és a működésben is hatékony szabályozottság – tehát alapvető garancia mind az állam működése, mind annak kontrolláltsága felől, együttesen tehát annak megbízhatósága felől nézve.

Figyelemmel arra, hogy a transzatlanti térségben a jogállamiság a részletekbe menő meghatározás nehézkessége mellett is olyan minimumkövetelmény-halmazt jelent, amelynek főbb elemeit az államok ismerik és elfogadják, könnyen belátható, hogy a térségbe tartozóként a szabályozás megfelelése nemzetközi relációban is komoly súllyal bír. Érdekes azonban ezt a kérdéskört egy rövid feltevéssel kiegészíteni, melynek fókuszában a valódi globalizáció és általa a transzatlanti térségen kívüli államokkal való való idejű interakciók állnak. A fizikailag is valódi és való idejű kölcsönhatásokra épül globalizáció rendszerszintű alapjait a világkapitalizmus fektette le, felépítményét pedig a technológiafejlődés teljesítette ki. A kapitalizmus jellegeből fakadóan azonban szerződéses viszonyok sokaságát feltételezi, függetlenül attól, hogy az érintett felek a nyugati értelemben vett jogfelfogáshoz és ez által a jogállami garanciákkal operálók köréhez tartoznak vagy sem. Ennek folytán azonosítható, hogy még a transzatlanti értelemben vett jogállamiságot kulturális-tradicionális okokból nem osztó államoknál is megerősödött a nyugati követelményekhez igazítható szabályozás szintje, hiszen ez a gazdasági kapcsolatokhoz szükséges bizalom alapját adja. Másik oldalról az is látható, hogy formálisan fejlődést mutatnak a különféle jogvédelmi mechanizmusok is a világ különféle tájain, hiszen ez garanciát jelent a gazdasági kapcsolatok építése, illetve a munkaerő globális mobilitása érdekében oda utazó, települő személyek számára. Ez pedig szükségképpen érinti már az egyes államok védelmi és biztonsági szerveinek működését is, vagyis ha rendkívül széles felhatalmazási skálán is, de látható, hogy bizonyos kiszámíthatósági és garanciális minimumok – a diktatúrákat, a pszeudo-államokat és az államkudarcokat leszámítva – világszerte megjelenőben vannak a védelmi és biztonsági funkciók terén.

Mindebből megfordítva azt kell látni, hogy ha a védelmi és biztonsági funkciók szabályozása nem kellően korszerű, nem kellően konzisztens, nem kellően stabil és

kiszámítható, akkor az az állammal szembeni bizalom erózióját eredményezheti. Ez a bizalomvesztés értelmezhető az államalkotó nép egyénei és csoportjai, az állammal szövetségi, partneri viszonyban álló többi állam, továbbá az állam kapcsán gazdasági érdekekkel vagy tervekkel rendelkező szereplők viszonylatában is. A korszerűtlen, inkonzisztens és nem megfelelően érvényesített szabályozás ugyanis potenciális lehetőségé teszi

- a) az állam megfelelő reagálóképességének gyengülését vagy akár hiányát is az egyes, új fajta vagy összetettebb fenyegetések és krízisek viszonylatában,
- b) kiszámíthatatlanná vagy legalábbis bizonytalanná teheti az állam válaszait a különféle eshetőségekre,
- c) végső soron pedig akár az állam vagy annak intézményei általi visszaélések rémét is reális közelségbe hozhatja.

Ezen bizonytalansági lehetőségek bármelyikének fennállása pedig az érintett állam szuverenitásának gyengülésével, gazdasági és társadalmi vonzerejének és stabilitásának aláásásával, végső soron ezek realizálódása és spirálba kerülése esetén pedig az adott állam válságával fenyegethet.

Európai viszonylatban azonban ezek közül jelenleg – némileg talán szokatlan módon – a védelmi és biztonsági szabályozás korszerűségének, konzisztenciájának és kiszámíthatóságának fontossága kapcsán a gazdasági bizalomra gyakorolt hatást kell kiemelni. Fontos ugyanis látni, hogy gazdasági prosperitás – ideértve a befektetések növekedését, az innováció fokozódását és ezek kialakítását, majd működtetését is – nehezen képzelhető el olyan államban ahol az alapvető biztonsági szinttel kapcsolatban kínos kérdések, illetve konkrét krízisek esetén esetleges megoldások tapasztalhatók. Ehhez pedig hazánk elhelyezkedése miatt fokozott súlyt társít a térség határterületi jellege, az ütközőzónák kiber-fenyegetettségének kérdése, valamint az ukrán válságban megvalósult hibrid fenyegetés.

A megfelelő szabályozás ugyanis a bizalmi kérdésen túl az állam felkészültségét, a biztonsági környezettel kapcsolatos szakértői gondolkodását és felkészültségét is tükrözi, ami minden értelemben kulcsfontosságú a fejlődés és az ehhez szükséges bizalom szempontjából.

Ad.3.) Jelen korunkban van azonban egy másik aspektus is, amely a szabályozást a védelem és biztonság-szavatolás terén talán fontosabbá teszi, mint valaha. Ez pedig nem más mint az úgynevezett lawfare, vagy ha úgy tetszik a jog hadviselési, befolyásolási eszközként történő használata. Ez a jelenség nem tekinthető teljesen újkeletűnek, de tény és való, hogy stratégiai szintű eszközzé és a szabályanyagok megismerhetősége miatt könnyebben előkészíthetővé az új típusú fenyegetésekkel, különösen a hibrid fenyegetések körében (vö.: Sari 2018, Sari 2019, Hódos 2020, Vikman 2021, Farkas – Resperger 2020, Farkas 2020b) vált.

E körben fontosnak tartom azonban idehaza is felvetni (lásd: Sari 2017), majd a jövőben részletesebb elemzés tárgyává is tenni azt a gondolatot hogy a jogi szabályozásban rejlő biztonsági relevanciájú hézagok, hiányosságok, ellentmondások vagy konzisztenziazavarok nem csupán a konkrét szembenállás időszakában jelenthetnek rendkívüli kockázatot, hanem már az adott állam működésének megzavarására, befolyásolására irányuló törekvések előkészítése idején is.

E tekintetben azt is láttatni kell, hogy a jogi szabályozás hibáinak biztonsági kockázatként való azonosítása tekintetében nem lehet „szűken” a védelmi és biztonsági funkciók szabályozására fókuszálni, hanem tágan kell értelmezni mindezt, kitérve a különféle stratégiai szabályozási területek biztonsági vonatkozásaira is. Alapvető fontosságú tehát, hogy egy állam védelmi és biztonsági funkcióinak szabályozása koherens, korszerű és hatékony

legyen, de emellett a befolyásolási és leplezett beavatkozási csatornák számának csökkentése érdekében éppilyen fontos a közlekedési, a kommunikációs, a pénzügyi, az élelmiszerbiztonsági, a gyógyszerbiztonsági, az információbiztonsági vagy épp a migrációs szabályozás biztonsági réseinek azonosítása, elemzése és korrigálása. A hibás szabályozás ugyanis adott esetben külső beavatkozás előzetes előkészítésének – egyfajta beszivárgásnak – is terepet adhat, amihez a fedést gazdasági ügyletek, szervezett bűnözői fellépés vagy épp az országon belüli könnyebb letelepedési vagy akár civil szerveződési lehetőségek adhatják. Ezek miatt tehát érdemes a lawfare – mint a jog és hadviselés angol megfelelőiből képzett ezért gondolatilag hadviselés-kötött – fogalma helyett a jogi sérülékenységet (*legal vulnerability*) vagy a jog mint biztonsági sérülékenységet (*law as security vulnerability*) gondolatkör felé ellépni.

A fogalmi kérdésektől visszatérve azonban a védelmi és biztonsági szabályozás korszerűségének és hatékonyságának fontosságához, látni kell, hogy az állam működése belső és nemzetközi viszonyaiban is rendkívül széles körben szabályozott és ez a joganyag nyilvánosan megismerhető. Ez egyik oldalról a jogérvényesülést és a jogbiztonságot szolgálja, másik oldalról azonban lehetőséget teremt arra is, hogy ha a szabályaink nem megfelelőek, akkor a konkrét védelmi intézkedések a szabályozás oldaláról nyilvánosan megkérdőjelezhetőek legyenek. Egy avitt szabályozás melletti konkrét védelmi intézkedés tehát mind a hazai mind pedig a nemzetközi közvélemény viszonylatában destabilizálhatóvá válik, amihez a világháló kiváló terepet ad a lakossághoz való közvetlen hozzáférés révén. Erre a jelenségre számos példát láthatunk kibertámadások, célzott dróncsapások, a Krím-félsziget elcsatolása, vagy épp egyes tengeri területeket érintő távol-keleti viták vonatkozásában.

Az Ad.1.)-Ad.3.)-ban megfogalmazottak együttes értelmezése és elfogadása úgy vélem szükségképpen megerősíti, hogy a védelmi és biztonsági szabályozásnak konzisztens módon kell illeszkednie a világ változásaihoz és az ezekből fakadó fejlesztésekhez annak érdekében, hogy a védelmi és biztonsági erők rendeltetészerű alkalmazása, valamint a társadalmi biztonságtudatosság tekintetében is minimalizálni tudjuk a jogi, politikai és társadalmi destabilizáció lehetőségét. Ez ugyanis előfeltétele annak, hogy a képességek és eszközök fejlesztésével járó hatékonyságnövekedést a lehető legteljesebb mértékben tudjuk szavatolni, majd szükség esetén kiaknázni.

3. Részsíkok a hazai szabályozásban

A fenti témakör viszonylatában a magyar honvédelmi szabályozás – ideértve a sok esetben indukciós erőként ható katonai-nemzetbiztonsági szabályozást is – több eredményt is elért az elmúlt években, melyekben a komplex biztonsághoz és az új típusú fenyegetések nemzetbiztonsági kapcsolódásaihoz illeszkedő módon kulcsszerepe volt a Katonai Nemzetbiztonsági Szolgálatnak (a továbbiakban: KNBSZ). Ezeket a technikafejlődés biztonsági vonatkozásaira reflektáló lépéseket reményeink szerint további – a klasszikus honvédelmi feladatellátásra és szabályozásra irányuló – fejlesztések vagy akár egy átfogó felülvizsgálat is követi majd. Ez utóbbi a honvédelmi szabályozás, sokszori módosításokkal is összefüggő konzisztencia-kérdései, korszerűsége és a haderőfejlesztés újításai miatt tartalmilag egyértelműen szükségessé vált. A módosítási igény azonban formálisan is indokolható, hiszen az Alaptörvény kilencedik módosításának védelmi és biztonsági vonatkozásai jelentős változásokat vetítenek előre a feladatellátás jogi kereteiben, különös

tekintettel a Magyar Honvédséget szabályozó 45. cikkre és az MH feladatellátást jelentős mértékben érintő három különleges jogrendi esetkör – a váratlan támadás, a terrorveszélyhelyzet és a megelőző védelmi helyzet – megszüntetésére figyelemmel.

A további teendők azonosításához azonban az elmúlt évek eredményei közül mindenképpen kiemelhető

- a) a biometrikus adatok kezelésének honvédelmi célú szabályozása,
- b) az elektromágneses spektrumot használó eszközökkel szembeni védelem megjelenítése a honvédelmi feladatrendszerben, valamint
- c) a kibertér műveleti képességek új szabály-anyaga.

3.1. A biometrikus adatok katonai nemzetbiztonsági és katonai kezelhetősége

Hasonlóan a szövetség más tagjaihoz, a Magyar Honvédség (a továbbiakban: MH) viszonylatában is életszerűnek mutatkozott a biometrikus adatkezelés fejlődésének kiaknázása. A jogalkotó erre figyelemmel – a nemzetbiztonsági szolgálatokról szóló törvény⁵, a honvédelmi törvény⁶ és a honvédségi adatkezelési törvény⁷ összehangolt módosításával – megnyitotta a lehetőséget az MH kijelölt erői és a KNBSZ számára, hogy törvényben meghatározott feladataikhoz kötődően biometrikus adatokat kezeljenek és együttműködési keretben felhasználjanak.

Ez egyrészt különösen a válságövezeti műveletek tekintetében összekapcsolhatja a műveleti biztonság erősítését az ország és a szövetséges államok tágabb értelemben vett biztonságának fokozásával, különösen a terrorizmus elleni harc tekintetében. Ennek a hozadékaikapsán kiemelt jelentősége lehet Magyarország biztonsági térben vállalt szerepe kapsán a szövetséges fegyveres erőkkel való együttműködésnek, hiszen ezek révén a valamely fél számára már látókörbe került veszélyes személyek időben történő azonosítása, illetve egyes támadók azonosíthatósága is jelentős mértékben erősödhet.

Másrészt azt is látni kell, hogy a feladatellátásban az MH és a KNBSZ együttműködése és az erre felépített szabályozás révén ez a lehetőség nem csak a katonai védelmet fokozhatja, hanem más, a nemzetbiztonsági érdekeinkre irányuló fenyegetés megelőzését, illetve a nemzetbiztonsági jellegű nemzetközi együttműködésben elérhető eredményesség fokozását is elősegítheti.

Harmadrészt ki kell mondani azt is, hogy a biometrikus adatok kezelésének honvédelmi szabályozásba való beépítése felzárkózást is jelent a NATO meghatározó szereplőinek gyakorlatához is, hiszen különösen a jelentős műveleti aktivitást mutató tagállamok gyakorlati tapasztalatai egyértelművé tették, hogy a műveleti állományt ért támadások elemzése, illetve megelőzése terén is komoly eredmények érhetők el a biometrikus adatok kezelésével. Emellett azonban a nemzetközi terrorizmus és a sok esetben nemzetközi műveletekkel is érintett válságövezetek kapcsolódásai miatt az is feltételezhető, hogy a katonai feladatellátás keretében rögzített adatok – ha ezt a szabályozás kellő garanciákkal engedi – katonai nemzetbiztonsági közvetítéssel a nemzetbiztonsági együttműködés nemzetközi színterein is komoly szereppel bírhatnak a transzatlanti térség biztonságának fokozásában.

3.2. Az elektromágneses spektrumot kihasználó eszközök elleni védelem

⁵ A nemzetbiztonsági szolgálatokról szóló 1995. évi CXXV. törvény (a továbbiakban: Nbtv.).

⁶ A honvédelemről és a Magyar Honvédségről, valamint a különleges jogrendben bevezethető intézkedésekről szóló 2011. évi CXIII. törvény (a továbbiakban: Hvt.).

⁷ A honvédségi adatkezelésről, az egyes honvédelmi kötelezettségek teljesítésével kapcsolatos katonai igazgatási feladatokról szóló 2013. évi XCVII. törvény (a továbbiakban: Haktv.).

A honvédelmi törvény szabályanyagának gyarapítása az elektromágneses spektrumot kihasználó eszközök elleni védelem egyértelműen a feladatrendszer változó technológiákhoz igazítását tükrözi, természetesen a kapcsolódó szakágazati, vagy ha úgy tetszik civil szabályozásokkal összehangolt alkalmazás mellett.

Ez a szabályozás a konkrét fenyegetések és veszélyek elleni védekezés mellett az információk kifürkészésére irányuló szándékok megakadályozása terén is haladást jelent, aminek a fontosságát és időszerűségét megerősítik azok a nyilvánosságra hozott hazai beszerzések és külföldi képességfejlesztések, amelyek a rádióelektronikai felderítés és megfigyelés viszonylatában láttak napvilágot az elmúlt időszakban.

Ezen módosítás jelentős üzenetértékkel bír azonban a technológiafejlődés tágabb viszonylatában is, hiszen egyértelműen ráirányítja a figyelmet arra, hogy a közérdeklődést szinte teljesen lefoglaló kibertér mellett léteznek más olyan technológiai alapú, nem kinetikus beavatkozási csatornák is, amelyekre nézve a honvédelmi szervezeteknek is kell védelmi intézkedéseket fogantatni és amelyek szintén komoly átfedést mutatnak a klasszikus katonai védelmi és a katonai nemzetbiztonsági funkció között.

Innen nézve tehát felismerhető, hogy az elektromágneses spektrumot kihasználó eszközök elleni védelem szabályozása egy újabb törvényi szintű megerősítést jelent annak a felismerésnek, hogy a honvédelem és a katonai nemzetbiztonsági tevékenységek keretei között olyan sajátos feladatok és képességek jelennek meg, amelyek az állam más szervei körében a további kapcsolódó feladatok hiányában kevésbé jellemzőek, mégis az ország egészének biztonságára, sőt a nemzetközi szerepére és helyzetére nézve is kiemelt jelentőséggel bírnak.

E tekintetben persze biztosra vehető, hogy a technológia további fejlődése, továbbá az e körbe tartozó képességek szövetségi szintű megítélésének, igényének alakulása jelentős változásokat, további szabályozási irányokat hozhat magával, mégis fontos eredmény, hogy a szabályozásunk e tekintetben is képes volt a gyarapodásra az elmúlt időszakban.

3.3. A kibertér műveleti képességek szabályozása

Lényegét tekintve az Nbtv-nek a KNBSZ kiberbiztonsági feladatait meghatározó rendelkezésére⁸ alapozva és ebből a honvédelmi törvény szabályainak új elemekkel való gyarapítása felé lépve ment végbe a katonai és katonai nemzetbiztonsági kibertér műveleti képességek működtetésének törvényi megalapozása, valamint ezen belül nem csak az MH kibertér műveleti feladatainak jogi keretbe foglalása, hanem az MH-KNBSZ relációban a tágabb nemzetbiztonsági aspektusra építve az utóbbi egyetértési jogának meghatározása is⁹.

A honvédelmi szabályozás katonai nemzetbiztonsági funkciókhoz való kapcsolása a nemzetbiztonsági szabályozásban már meglévő előzményeken túl tehát a biztonsági ésszerűsége is alapul. A kibertér és az ott realizálható – honvédelmi érdeket érintő – fenyegetések jellege, más folyamatokhoz vagy fenyegetésekhez való kapcsolódási lehetőségei, illetve a reagálás sokféle tényező általi meghatározottsága miatt is teljesen egyértelmű kell, hogy legyen a minimális szakértelemmel bíró érdeklődők számára is, hogy a kibertérből érkező – honvédelmi érintettségű – fenyegetések és akár támadások is számtalan aspektusban túlmutathatnak az MH, de még a honvédelem szélesebb felelősségi körén is.

A kibertérből érkező fenyegetések és támadások tekintetében ugyanis nemzetközi és belső jogi értelemben is egy folyamatos változásban lévő szabályozási környezet tapasztalható, ami a reagálást eleve komolyabban megfontolandóvá teszi. Ennél is fontosabb azonban az a tény, hogy a fajsúlyos támadások prognosztizálhatóan országon kívüli

⁸ Vö.: Nbtv. 6. § g) pont, valamint ennek evolúciója kapcsán Hódos 2021.

⁹ Vö.: Hvt. 53. § (5) bekezdés.

indíttatásúak lesznek, amelyekre egy katonai típusú nem kintikus válaszlépés sem nemzetközi politikai, sem tágabb értelemben vett nemzetbiztonsági, sem pedig jogi értelemben nem alapozható meg automatizmusként.

E tekintetben tehát a katonai fellépést a nemzetközi jog szabályaival és a hazai fogalomhasználattal összhangban a jogalkotó helyesen és okkal a védelemre, a támadás általi károkozás megszakítására helyezte ki. Ez a megoldás illeszkedik a fegyveres erők feladatellátásának nemzetközi korlátozásaihoz, de ahhoz a valószínűséghez is, hogy egy jelentősebb kibertámadás soha nem önmagában való cselekmény, hanem valamely más viszonyrendszerek, vagy cselekmények része, kapcsolódó tevékenysége. Ennek megfelelően a szabályozás az MH kibertér műveleti erőinek alapfeladatává a honvédelmi érdeket érintő támadások kivédését, elhárítását tette, míg a további fellépés, vagy válaszadás lehetőségét már hazánk nemzetközi politikai törekvéseivel és nemzetbiztonsági érdekeinek mérlegelésével összhangoltan tette csak lehetővé.

A szabályozás erre figyelemmel meghatározza

- a) a Honvédség kibertér műveleti képességeinek fő feladatait,
- b) az eseményekre való reagálás törvényi kereteit,
- c) a honvédségi képességeket irányító ügyeletes parancsnoki funkciót és a sajátos vezetési, irányítási, jelentési szabályokat, valamint
- d) a Katonai Nemzetbiztonsági Szolgálattal és más nemzeti szereplőkkel való együttműködés irányait,
- e) illetve a katonai komponens összehangolását a tágabb értelemben vett nemzetbiztonsági érdek-védelemmel és érdekérvényesítéssel a KNBSZ egyetértési joga révén az MH-t érintő kibertér műveleti fejlesztések és tervezések kapcsán.

Mindez azonban nem csak a kibertér műveleti képességek honvédelmi szabályozásban való újszerűsége miatt előrelépés. Jelentős ez az újítás azért is, mert egyrészt a NATO szempontjából fontos törekvési irányhoz alkalmazkodik és eközben a hazai kiberbiztonsági fejlesztések terén is mintául szolgálhatott, amit egyes honvédelmi törvényi szabályok átvétele is mutat az egyes törvényeknek a polgárok biztonságát erősítő módosításáról szóló törvényben¹⁰ a polgári szféra kiberbiztonsági erői tekintetében. Másrészt ez a szabályozás nem csak a konkrét – katonai és nemzetbiztonsági értelemben vett – műveleti keretekre tér ki, hanem a kibertér műveleti tevékenység kormányzati, jogi és diplomáciai sajátosságai kapcsán is előre vetíti a további fejlesztési lehetőségeket (lásd: Farkas 2019b), hiszen a külügyi és a tágabb értelemben vett kormányzati felelősségek révén egyértelműen előre vetíti az attribúciós kérdések szabályozási fejlesztését, de végső soron további érvet adhat egy magyar kiberbiztonsági törvény kidolgozásának megkezdéséhez is.

4. Összegzés helyett: Az előttünk álló kihívások és lehetséges fejlesztési irányok

Látható tehát, hogy az elmúlt évek több előrelépést is hoztak a honvédelmi és ennek különösen katonai nemzetbiztonsági kapcsolódásai révén a tágabb értelemben vett védelmi és biztonsági szabályozásunk terén. Nyilvánvaló, hogy ezek az újszerű szabályozási elemek jogállami oldalról erősítik a hazánkban évek óta zajló Zrínyi 2026 Honvédelmi és Haderőfejlesztési Program, de még tágabban az állam védelmi és biztonsági képességeinek fejlesztését célzó kormányzati és országgyűlési döntések hatékony megvalósítását is.

¹⁰ Vö.: *Egyes törvényeknek a polgárok biztonságát erősítő módosításáról* szóló 2020. évi XXXI. törvény 22. § (2) bekezdés.

Ahogy azonban fentebb is rögzítettem az elért értékes eredmények a védelmi és biztonsági környezet, továbbá a technológia dinamikus változásai és ezek társadalmi, valamint gazdasági lecsapódásai közepette részeredményként értelmezendők, vagyis a szabályozás terén épp úgy szükségessé teszik a fejlesztések folytatását, mint a képességek terén. Ennek a folytatásnak perspektivikusan három egymást erősítő terepe biztosan azonosítható, ezek a következők:

- a) A meglévő szabályanyag időről-időre megvalósuló felülvizsgálata és további fejlesztése, korszerűsítése az időközben megvalósuló technikai és környezeti változások szintetizálásával.
- b) További innovációk és újszerű feladatellátási területek, módszerek, technológiák szabályozásba történő adaptálása.
- c) Előbb vagy utóbb a védelmi és biztonsági szabályozásunk rendszerszintű reformja, még hozzá oly módon, hogy az a Magyarországon hagyományos ágazati feladatellátást is erősítse, de ezek összekapcsolására megerősítse és szisztematikusan megújítsa a védelmi és biztonsági tevékenységek összkormányzati koordinációját, tervezését és a társadalom biztonságtudatosságának és ellenállóképességének erősítését (vö.: Keszely 2017, Farkas 2019c, Farkas 2018c, Farkas 2017).

A fentiek a biztonsági környezet és az erre adott külföldi és szövetségi reakciókból épp úgy következnek, mint az elmúlt évek hazai jogalkotásából, különösen pedig az Alaptörvény kilencedik módosításának irányából és indokolásából. Jelen tanulmány zárásaként azonban a további fejlesztés terepei közül úgy vélem a hangsúlyt az a) és b) pontokat érintő, technológiai alapú vagy kötöttségű fejlesztési irányokra kell helyezni. E körben több új, illetve további fejlesztést igénylő tárgykörrel is indokolt lehet számot vetni.

Egy átfogó kiberbiztonsági törvény megalkotása, amelyben szintetizálhatók az állami és nem állami érdekek és szabályozási relációk, még hozzá a biztonságtudatosság erősítését és a digitalizációval párosuló piaci lehetőségek fokozottabb kiaknázását segítő módon. E szabályozási körben fontos – adott esetben a nemzeti ellenállóképesség koncepciójának párhuzamba állításával – annak a megértése és tudatosítása, hogy a kibertérben rejlő lehetőségek és kihívások sokrétűsége és veszélyei (a jogi vonatkozások kapcsán lásd: Ertan – Floyd – Pernik – Stevens 2020, De Tomas Colatin – Väljataga 2020, Srchroefl 2020, Kelemen – Simon 2020, Kelemen 2020, Kelemen – Farkas 2020, Kelemen – Németh 2019) miatt meg kell erősíteni e tekintetben a rendészeti, honvédelmi és nemzetbiztonsági érdekek fontosságát és a megfelelő reagálás – garanciálisan szabályozott – korszerű megoldásait, a polgári-katonai elhatároláson alapuló hálózatos védelem erősítésével.

A *drón kérdés* újszerű szabályozásának további védelmi és biztonsági irányultsága és elemzése (jogi szempontból lásd: Shah 2015, Schulzke 2017, Hasian Jr. 2016, Spitzer 2020, Spitzer 2018) mellett fontos lesz a jövőben a *robotika és a nanotechnológia* vívmányaira is hangsúlyt helyezni a szabályozás tekintetében, különös tekintettel ezeknek a védelmi és biztonsági célú szabályozására, illetve korlátozására nézve. Ehhez az információs rendszerek fejlődése és az ezzel kapcsolatos büntetőjogi, védelmi és biztonsági szabályozás fejlesztése már adhat értékes tapasztalatokat és példákat a kétezres évek első évtizedeiből.

Az autonóm és az okos eszközök és rendszerek (jogi kapcsolódásai tekintetében lásd: von Heinegg – Frau – Singer 2018, Buta – Beck – Geiß – Liu – Krefß 2017, Vincze 2019, Vincze 2017) egyik oldalról a már meglévő – például hírközlési, média, közlekedési, iparbiztonsági, energetikai, termelésbiztonsági, védelmi és biztonsági stb. – szabályozásokba történő korszerű és biztonságos integráció irányából jelentenek kezelést igénylő feladatot, másik oldalról azonban az ezek felhasználásával realizálható fenyegetések előzetes

feltérképezése révén kell törekedni arra, hogy a szabályozás megfelelő előzetes válaszokat tudjon adni az új jelenségekre is.

A *mesterséges intelligenciában* rejlő lehetőségek védelmi és biztonsági szempontból (szabályozási kapcsolódással lásd: Wischmeyer – Rafemacher 2020, Surden 2019, Tóth 2019, G. Karácsony 2019, Keserű 2019) jelentős mértékben erősíthetők a megelőzés, felderítés és elhárítás lehetőségeit lényegében az összes védelmi ágazat tekintetében, azonban ennek kiaknázhatóságához komoly *adatvédelmi* kérdéseket kell még tisztázni és megnyugtató, jogállami garanciákkal is megfelelően körbebástyázott módon megválaszolni. E tekintetben fontos azzal is számot vetni, hogy a különféle platformokon az adott szolgáltatás használata érdekében – sok esetben a részletek ismerete nélkül – adott adatkezelési beleegyező nyilatkozatok révén kialakuló céges adatbázisok és azok kereskedelme milyen visszaélésekre ad lehetőséget a Cambridge Analytica esetkörén túl más módokon is. E körben tehát az újdonságok mellett egy egészséges egyensúly kialakítása is előttünk álló feladat még.

Ezekre az irányokra azonban nem a túlhatalom vagy a félelemkeltés eszközeiként kell tekinteni, hanem olyan kezelendő területekként, melyekkel a saját biztonságunk miatt mindenképp lépést kell tartani. A technológia fejlődése ugyanis minden jólétünket, kényelmünket, anyagi gyarapódásunkat szolgáló jellege mellett visszaélésekre is lehetőséget teremt, ahogy a történelem során a legtöbb találmány idővel ártó célokra is használható volt. Erre az eshetőségre pedig előre fel kell készülnünk, nem pedig a veszteségek és tragédiák elszenvedése után kellene reagálnunk.

Fontos e kérdések kapcsán annak a lehetőségét is körül járni, hogy a szabályozás fejlesztése a különféle tudományok eredményeinek szintetizálásával, sőt a kutatókkal, kutató szervezetekkel való hathatós együttműködéssel az eddigi döntően követő, esemény után reagáló jelleg mellett egyre nagyobb teret nyisson a proaktív szemléletnek és ezzel a megelőzés lehetséges erősítésének. Ez persze a védelmi és biztonság szabályozás tekintetében nem csak – a ma még hazánkban nem lévő – jól működő és előre mutató kutatásokat megvalósító védelmi szakmai kutatóhelyeket és kutató kapacitásokat tesz szükségessé, hanem a védelmi és biztonsági szabályozás sajátosságainak megfelelő jogi és kormányzástani kutatási kapacitások kialakítását és megerősítését is. Ez utóbbiak kapcsán nem lehet eredményes a régi módszerek és teóriák újracsomagolása. A 21. század dinamikájához igazodó kutatási nívóhoz ugyanis inkább az aktív és tartalmas tudományos pályáiv szakmai ismeretekkel való támogatása, a multidiszciplinaritás megerősítése és az innovatív gondolkodás fokozása vezethet. Ennek az új fajta gondolkodásnak az alapja pedig az lehet, ha a szabályozásra irányuló elemzések és javaslatok kidolgozása próbálja szintetizálni a legtöbb szakmai igényt és mind erősebben tükrözni annak a célnak az elérhetőségét, hogy egy korszerű, konzisztens és hatékony szabályozással hazánk biztonságának fokozását, társadalmi és gazdasági fejlődését is támogatni tudjuk.

5. Felhasznált irodalom

- 1) A. Ertan – K. Floyd – P. Pernik – T. Stevens (eds. 2020): *Cyber Threats and NATO 2030: Horizon Scanning and Analysis*. NATO CCDCoE, Tallinn.
- 2) Bellamy, Christopher (2016): *The Evolution of Modern Land Warfare*. Routledge, London – New York.
- 3) Farkas Ádám – Patyi András (2018): A honvédelmi alkotmány megjelenése és fejlődése a magyar alkotmányozásban 1989-2016. Farkas Ádám (szerk. 2018): *A honvédelem jogának elméleti, történeti és kortárs kérdései*. Dialóg Campus Kiadó, Budapest, 87-112.

- 4) Farkas Ádám – Resperger István (2020): Az úgynevezett "hibrid hadviselés" kihívásainak kezelése és a nemzetközi jog mai korlátai. Farkas Ádám – Végh Károly (szerk. 2020): *Új típusú hadviselés a 21. század második évtizedében és azon túl. Intézményi és jogi kihívások*. Zrínyi Kiadó, Budapest, 132-149.
- 5) Farkas Ádám – Till Szabolcs (2016): A honvédelmi alkotmány és alkotmányosság alapkérdései Magyarországon. Farkas Ádám – Kádár Pál (szerk. 2016): *Magyarország katonai védelmének közjogi alapjai*. Zrínyi Kiadó, Budapest, 40-71.
- 6) Farkas Ádám (2019a): *A [hon]védelmi alkotmány polgári evolúciója Magyarországon 1867-1944*, Zrínyi Kiadó, Budapest.
- 7) Farkas Ádám (2018a): A honvédelmi jog polgári szabályozási előzményei Magyarországon. Farkas Ádám (szerk. 2018): *A honvédelem jogának elméleti, történeti és kortárs kérdései*. Dialóg Campus, Budapest, 31-57.
- 8) Farkas Ádám (2019b): A kibertér műveleti képességek kialakításának és fejlesztésének egyes szabályozási és államszervezési alapvonalai. *Jog Állam Politika* 2, 63-79.
- 9) Farkas Ádám (2018b): Adalékok a védelmi alkotmány és a védelmi alkotmányjog hazai értelmezéséhez és történetiségéhez. *Hadtudományi Szemle* 4, 227-255.
- 10) Farkas Ádám (2019c): *Az állam fegyveres védelmének alapvonalai*. Katonai Nemzetbiztonsági Szolgálat, Budapest.
- 11) Farkas Ádám (2020a): Egy lehetséges narratíva a védelem-szabályozási személetünk megújításához. Farkas Ádám – Kelemen Roland (szerk.): *Szkülla és Kharübdisz között. Tanulmányok a különleges jogrend elméleti és pragmatikus kérdéseiről, valamint nemzetközi megoldásairól*. Magyar Katonai Jogi és Hadijogi Társaság, Budapest, 347-380.
- 12) Farkas Ádám (2018c): Gondolatok az állam fegyveres védelmének lehetséges szabályozásfejlesztési irányairól. *Honvédségi Szemle* 4, 20-32.
- 13) Farkas Ádám (2017): Gondolatok az állam fegyveres védelmének lehetséges intézmény-fejlesztési irányairól. *Katonai Jogi és Hadijogi Szemle* 1-2, 103-124.
- 14) Farkas Ádám (2020b): Komplex biztonság, hibrid konfliktusok, összetett válaszok. In *Honvédségi Szemle* 2020/4. szám, 11-23. o.
- 15) Forgács Balázs (2020): *Gerillák, partizánok, felkelők - Az irreguláris hadviselés elméletének története – korunk kihívásai*. Zrínyi Kiadó, Budapest.
- 16) Forgács Balázs (2017): *Hadelmélet. A magyar katonai gondolkodás története és a hadikultúrák*. Dialóg Campus, Budapest.
- 17) G. Karácsony Gergely (2019): A mesterséges intelligenciák szabályozásának közjogi kérdései. Glavanits Judit (szerk. 2019): *A gazdasági jogalkotás aktuális kérdései*. Dialóg Campus Kiadó, Budapest, 53-67.
- 18) Surden, Harry (2019): Artificial Intelligence and Law: An Overview. *Georgia State University Law Review* Vol. 35., 1305-1337.
- 19) Hermann Róbert (szerk. 2017) *Magyarország Hadtörténete I. A kezdetektől 1526-ig*. Zrínyi Kiadó, Budapest.
- 20) Hermann Róbert (szerk. 2020) *Magyarország Hadtörténete II. Az oszmán hódítás kora 1526–1718*. Zrínyi Kiadó, Budapest.

- 21) Hermann Róbert (szerk. 2015) *Magyarország Hadtörténete III. Magyarország a Habsburg Monarchiában 1718-1919*. Zrínyi Kiadó, Budapest.
- 22) Hermann Róbert (szerk. 2018) *Magyarország Hadtörténete IV. 1919-től napjainkig*. Zrínyi Kiadó, Budapest.
- 23) Hódos László (2020): A hibrid konfliktusok felívelési szakasza, avagy a fenyegetés észlelésének, megelőzésének és kezelésének nemzetbiztonsági aspektusai. *Honvédségi Szemle* 4, 49-64.
- 24) Hódos László (2021): A nemzetbiztonsági szolgálatok közelmúltbeli tevékenységét befolyásoló mérföldkövek, avagy az új típusú biztonsági kihívások jelentette veszélyek és az azokra adott kormányzati, illetve jogalkotói válaszok. *Szakmai Szemle* 1, 134-149.
- 25) Schroefl, Josef (2020): Cyber Power is changing the concept of war. *Hybrid CoE Strategic Analysis 21*, The European Centre of Excellence for Countering Hybrid Threats, Helsinki.
- 26) Kádár Pál (2020): A hibrid kihívások és a működő államszervezet – gondolatok egy konferencia margójára. *Honvédségi Szemle* 4, 3-10.
- 27) Kelemen Roland – Farkas Ádám (2019): To the Margin of the Theory of a New Type of Warfare: Examining Certain Aspects of Cyber Warfare. Szabó Marcel – Gyeney Laura – Láncoș Petra Lea (szerk. 2019): *Hungarian Yearbook of International Law and European Law (2019)*. Eleven International Publishing, Den Haag, 203-226.
- 28) Kelemen Roland – Németh Richárd (2019): A kibertér alanyai és sebezhetősége. *Szakmai Szemle* 3, 95-118.
- 29) Kelemen Roland – Simon László (2020): A kibertérben megjelenő fenyegetések és kihívások kezelésének egyes nemzetközi jogi problémái. Farkas Ádám – Végh Károly (szerk. 2020): *Új típusú hadviselés a 21. század második évtizedében és azon túl. intézményi és jogi kihívások*. Zrínyi Kiadó, Budapest, 150-170.
- 30) Kelemen Roland (2020): A kibertérből érkező fenyegetések jelentősége a hibrid konfliktusokban és azok várható fejlődése. *Honvédségi Szemle* 4, 65-81.
- 31) Keserű Barna Arnold (2019): A mesterséges intelligencia néhány magánjogi aspektusáról. Glavanits Judit (szerk. 2019): *A gazdasági jogalkotás aktuális kérdései*. Dialóg Campus Kiadó, Budapest, 109-123.
- 32) Keszely László (2017): *A védelmi igazgatás szerepe a nemzeti szintű átfogó megközelítés megvalósításában*. Nemzeti Közszerződési Egyetem, doktori értekezés, Budapest.
- 33) Korom Ferenc (2020): Feladataink egy új, hatékony, modern haderő létrehozása érdekében. *Honvédségi Szemle* 1, 3-4.
- 34) Schulzke, Marcus (2017): *The Morality of Drone Warfare and the Politics of Regulation*. Palgrave Macmillan, London.
- 35) Markó Árpád (1994): *Magyarország hadtörténete*. Országos Közoktatási Tanács, Budapest.
- 36) Hasian Jr., Marouf (2016): *Drone Warfare and Lawfare in a Post Heroic Age*. The University of Alabama Press, Tuscaloosa.

- 37) Bhuta, Nepal – Beck, Susanne – Geiß, Robin – Liu, Hin-Yan – Kreß, Claus (eds 2017): *Autonomous Weapons Systems: Law, Ethics, Policy*. Cambridge University Press, Cambridge.
- 38) Patyi András (2015): Demokratikus legitimáció, választási felhatalmazás és alkotmány a haderő mögött. *Hadtudomány* 1-2, 72-75.
- 39) Porkoláb Imre (2019): *A Stratégia Művészete: szervezeti innováció kiszámíthatatlan környezetben*. HVG Könyvek, Budapest.
- 40) De Tomas Colatin, Samuele – Väljataga, Anna (2020): *Data as a Weapon: Refined Cyber Capabilities Under Weapon Reviews and International Human Rights Law*. NATO Cooperative Cyber Defence Center of Excellence, Tallinn.
- 41) Sari, Aurel (2018): *Blurred Lines: Hybrid Threats and the Politics of International Law*. The European Centre of Excellence for Countering Hybrid Threats, Helsinki.
- 42) Sari, Aurel (2017): *Hybrid Warfare, Law and the Fulda Gap*. University of Exeter Law School, Exeter.
- 43) Sari, Aurel (2019): *Legal Resilience in an Era of Gray Zone Conflicts and Hybrid Threats*. Exeter Centre for International Law, Exeter.
- 44) Shah, Sikander Ahmed (2015): *International Law and Drone Strikes in Pakistan. The Legal and Socio-political Aspects*. Routledge, London – New York.
- 45) Spitzer Jenő (2018): A dróntámadások nemzetközi joggal való összeegyeztethetőségének egyes kérdései, kitekintéssel a drónok védelmi célú alkalmazásának más perspektíváira. Farkas Ádám (szerk. 2018): *Védelmi alkotmányosság az új típusú biztonsági kihívások erőterében*. Magyar Katonai Jogi és Hadijogi Társaság, Budapest, 101-146.
- 46) Spitzer Jenő (2020): A felfegyverzett drónok alkalmazásának egyes nemzetközi jogi kérdései. Farkas Ádám – Végh Károly (szerk. 2020): *Új típusú hadviselés a 21. század második évtizedében és azon túl. Intézményi és jogi kihívások*. Zrínyi Kiadó, Budapest, 172-190.
- 47) Spitzer Jenő (2019): *Önvédelem versus terrorizmus: Az erőszak tilalma és az önvédelem joga a nemzetközi jogban, különös tekintettel az Iszlám Állam elleni nemzetközi fellépés lehetőségeire*. Magyar Katonai Jogi és Hadijogi Társaság, Budapest.
- 48) Szendy István (2017): A hadviselés, mint tudományelméleti és tudomány-rendszertani kategória. *Hadtudomány* 3-4, 106-129.
- 49) Wischmeyer, Thomas – Rafemacher, Timo (eds. 2020): *Regulating Artificial Intelligence*. Springer International Publishing, Cham.
- 50) Till Szabolcs (2017): *A honvédelmi alkotmányosság 30 éve Magyarországon 1988-2017*. Zrínyi Kiadó, Budapest.
- 51) Tóth András (2019): A mesterséges intelligencia szabályozásának paradoxona és egyes jogi vonatkozásainak alapvető kérdései. *Infokommunikáció és Jog* 2, 3-9.
- 52) Vincze Viola (2017): Application of the right to dignity during the conduct of hostilities in light of the recent robotic weapon developments. Keresztes Gábor (szerk. 2017): *Tavaszi Szél = Spring Wind 2017*, Doktoranduszok Országos Szövetsége, Budapest, 380-391.

- 53) Vincze Viola (2019): *The Legality of the Use of Lethal Autonomous Weapon Systems in the Conduct of Hostilities*. ELTE Állam- és Jogtudományi Doktori Iskola, doktori értekezés, Budapest.
- 54) Vikman László (2021): A művelettervezés jogi feladatai. *Honvédségi Szemle* 2, 44-56.
- 55) Heintschel von Heinegg, Wolff – Frau, Robert – Singer, Tassilo (eds. 2018): *Dehumanization of Warfare. Legal Implications of New Weapon Technologies*. Springer International Publishing, Cham.

© Farkas Ádám

MTA Law Working Papers

**Kiadó: Társadalomtudományi Kutatóközpont (MTA Kiválósági
Kutatóhely)**

Székhely: 1097 Budapest, Tóth Kálmán utca 4.

Felelős kiadó: Boda Zsolt főigazgató

Felelős szerkesztő: Kecskés Gábor

Szerkesztőség: Hoffmann Tamás, Mezei Kitti, Szilágyi Emese

Honlap: <http://jog.tk.mta.hu/mtalwp>

E-mail: mta.law-wp@tk.mta.hu

ISSN 2064-4515